

ПОЕТИКА ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

УДК 821.161.2=162.1'04.09

Бай О. С.,
аспірантка,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
(Луцьк)

РИТОРИЧНО-КОНЦЕПТИЧНІ ЗАСАДИ НАПИСАННЯ СТАРОПОЛЬСЬКОЇ ЗБІРКИ “ŚWIAT PO CZĘŚCI PRZEYZRZANY” ДАНИЛА БРАТКОВСЬКОГО

Поетична творчість Данила Братковського припадає на період пізнього бароко, коли норми риторичного мовлення були усталені, а теорія концептизму до кінця сформована і основні принципи її застосування були позбавленні різного роду обумовлень. З огляду на це, метою публікації став аналіз художньої версифікації барокових засад польськомовної поезії кінця XVII сторіччя на прикладі творчого доробку Данила Братковського.

До теорії концепту в давній літературі зверталися такі вчені, як Дорота Гостинська [6], Ростислав Радишевський [4], Віталій Маслюк [2], Наталія Поплавська [3], Тетяна Рязанцева [5] та ін. Усі ці літературознавчі спроби виділення концептизму (концептизму [5]) як літературного напрямку й окремої системи риторичних засад на сьогодні потребують узагальнення, класифікації і аналізу на прикладах творчості визначних поетів та прозаїків XVII ст. У цьому плані польськомовна поетична збірка суспільно-оказійного характеру “Świat po części przezyrzany” Данила Братковського слугує яскравим прикладом використання концепту як основного художнього засобу відтворення дійсності в бароковій літературі.

Концепт як “згідна незгідність” чи “незгідна згідність” [9, 11; 7, 231], “єдність багатогранності” [7, 47], “найпрекрасніша частинка людського красномовства” (“pulcherrima humanae eloquentiae particula”) [8, 81] в епоху бароко виконував кульмінаційну роль серед численних риторичних прийомів, надавши мовленню особливого естетичного значення і вивівши літературу на її власні тори. Характеризуючи поетичну теорію Мацея Казимира Сарбевського, Барбара Отвіновська зауважувала: “На скільки красномовніше прославляли психологи і літератори XVII століття цю перлину стилю і знак шляхетної, сповненої польоту інтелігенції! Концепт – “*un corps solide, qui brille*”, “*pasto dell’anima*”, найчастіше був пов’язаний з апологією внутрішніх властивостей його творця і водночас з високою пошаною до адресата. [...] щоб відтворити невловиму чарівність концепту, зрозуміти його таємницю божественного чи людського походження, досягнути його найглибшу суть, будували цілі низки найвознесених епітетів, парадоксів, метафор і порівнянь, субто власне концептів. Психологи і логіки, ретори, критики, митці і поети прагнули або проникнути в суть явища, його об’єктивні і суб’єктивні складники та обумовлення, або зупинялися на захоплених чи критичних описах або лише схоластичних конструкціях різноманітних поділів, діалектичних чи риторичних, рідше естетичних чи психологічних” [8, 82].

З цього коментаря польської дослідниці на тему визначення концепту, яке подав Сарбевський, виникає, що концептичну роль у тексті могли виконувати різні риторичні засоби – епітети, порівняння, парадокси та метафори.

Можна погодитися з думкою Даріуша Хемперека про те, що концептичний феномен у творчості Данила Братковського ще не дочекався вникливих наукових студій, натомість традиційно увипуклюється її особлива суспільна місія та сатирично-іронічні особливості [6, 115]. Тим не менше, Данило Братковський як один з найвизначніших представників освіченої української шляхти Речі Посполитої не міг не стати виразником її барокових уподобань та інспірацій.

Передусім концепт був покладений в основу розвитку епіграми та її старопольських різновидів. Тематика епіграм Данила Братковського найчастіше стосується суддів, senatorів, священників, ловчих, мечників, підчаших, хорунжих і інших представників різних суспільних станів із виділенням теми малої вітчизни (для польської шляхти – Кресів). Так, у вірші “O Deputackiej Elekcji” поет протиставив інтереси державних чільників і регіональні потреби шляхти та народу:

Listy rozpisac / wielki bankiet sprawic /
By ubogiego sztuki chleba zbawic.
Remissa pojdzie / na to nawazylem /
Aby w ostatnie ubostwo wprawilem /
Nie bedzie za czym / rad nie rad porzuci /
A czas za czasem / zywoť mu sie skroci;
Bym wszystko stracil / a dokaże tego /
Ze ten taki syn nie weźmie niczego /
O pewnie wszystko straciles / gdy dusze
Straciles wiecznie / przyznac tobie musze [1, 204].

Риторичні прийоми іронії та синтаксичної антології спільно з фонічною подібністю слів у віршах Данила Братковського свідчать про наявність найбільш поширеного типу концептів періоду розвиненого бароко – так званого еквівоного, характерного для творчості Вацлава Потоцького та Веспазіана Коховського [6, 118]. У вірші “O Deputackiej Elekcji” він поєднаний з другим різновидом концепту – відкритим (проповідницьким, відомим також під назвою “*conchetto predicabile*” [7, 224]), оскільки на завершення автор концентрує увагу на проблемах душі, поєднуючи іманентні та трансцендентні мотиви. Найчастіше вірші з фонічними концептами виражені за допомогою короткої звукової збіжності, як бачимо це на прикладі дистихів “Pokój” і “Do Zębów młodszych”:

Dobry jest pokój / a innym dokuczy /
Dobrze na piecu / a kot przecie mruczy [1, 266];
Starym poliwka / a nam młodsze gęby /
Podawaj mięso / zjedzą młode zęby [1, 290].

Подібну характеристику мають короткі поетичні фразки, присвячені позиченим об'єктам: “Do Rządu pożyczanego”, “Do Kontusza pożyczanego”, “Do Rumaka pożyczanego”. “Do Spódnicy pożyczanej”. У цих двовіршах явища та речі набувають персоніфікованих рис, тому їх назви автор пише з великої літери, що загалом є характерним для

доби бароко. За допомогою звертання автор персоніфікує мед, концептично обігруючи бджолиний мед і однойменний напій, горілку, піч, свічку тощо.

Типово проповідницький, а в концептуальному плані прозорий характер мають вірші Данила Братковського “Mogila”, “Śmierć Starych i Młodych”, “Prawda”, “Sąd straszny” та ін. Іманентність зображення переносить релігійну символіку у загальний суспільний вимір, наближаючи її до читача і надаючи індивідуальної інтерпретації. Натомість трансцендентність – це вступний і завершальний мотив книги “Świat po szczęści przeuzrzany”. На початку збірки цю функцію виконує панегірик, присвячений Августові II, де заслугами короля за його доброту і відвагу є образ Дочки Вдячності [1, 40]. Останнім віршованим посланням Данила Братковського є типово проповідницький вірш із трансцендентними мотивами “Pałac niebieski”:

Pałac niebieski dobrym zbudowany /
Tak wiele z gnoju będzie między Pany.
Trudno rzecz będzie / aby chłopku zasię /
Porówna Pan Bóg wszystkich w onym czasie. Amen [1, 364].

У вірші чітко виражений доксологічний стиль, про що свідчить останнє слово “Amen”. Йому передують твори з подібними мотивами “Mądrość tego świata” і “Świat”, які підводять читача до основної авторської інтенції – вознести небесні речі і протиставити їх земним реаліям. У цьому плані поетична збірка Данила Братковського написана в традиційному бароковому руслі прославлення Божественної мудрості.

Спільними елементами декількох концептуальних різновидів стала емоційна насиченість настроїв, контрастність стилістичних фігур, авторська інтенція.

Найбільшу художню цінність у творах Данила Братковського, без сумніву, має третій концептичний тип барокових висловлювань: складні концепти (інакше кажучи – власне концепти або концепти індивідуальні), оскільки в їхню основу покладено парадокс, коли на основі видимої аналогії двох зіставлених елементів *acutum* залишається лише натяком, завдяки чому прозорливий читач помічає тонку іронію, поєднання похвали і догани, гіперболу, літоту. Найбільш цікавими у художньому плані є поширені метафори Вольності, Вельможності, Смерті, Бенкету, Помешкання, Щастя, нещастя тощо.

Поезія Данила Братковського не зосереджується лише на локальній тематиці і переносить читача в інтерпретаційне поле загальнодержавного рівня, зображаючи образ Речі Посполитої різнобічно. Це і окремо взяті персоніфіковані міста (Варшава – Мати, Краків – Пан, Львів – Батько, Люблін – Сестра), і загальний образ вітчизни письменника, сповнений водночас пафосом та сатирою. У вірші “Rzeczpospolita” Братковський акцентує увагу на універсальності образу Речі Посполитої, вміщаючи в ньому всі іпостасі життя і середовища:

Rzeczpospolita / Polska się nazywa /
Rzeczpospolita wszystek świat obliwa:
Świat śmierć oblewa / tak śmierć nie użyta /
Wszystkim na świecie jest Rzeczpospolita [1, 186].

У цьому випадку маємо справу зі складним концептом, оснований на поширеній метафорі, що на інтертекстуальному рівні переростає у метафору

дискурсивну. Згідно з класичною концептуальною схемою до видимих патріотичних мотивів через аналогію додані приховані сатиричні та гіперболічні, які передані за допомогою натяку, іронії та прийому парадоксу.

Складний концепт поширюється не лише на поетичний текст, а й на його назву, внаслідок чого доходимо до структурного концептичного підходу. Отже, у поезії Данила Братковського проявляється четверта група концептизмів – структурна.

Подекуди в віршах Данила Братковського назва як концептична структура виступає на перший план, а текст лише доповнює її символічне значення (“Przez gębę krysa, Cudza to Krzysia” [1, 104], “Do Karczemnika Diaboł się przymyka” [1, 268], “Lepiej ze Lwem na Puszczy, Niżli z złą Żoną” [1, 226], “Ludziom odmiana od Chmielu dana” [1, 154]).

Риторичною наповненістю у Данила Братковського відзначаються нечисленні акровірші, які покликані за допомогою чітко визначеної схеми вказати на ключовий образ. Особливо промовистим у цьому плані є структурний концепт гріха. Назва акровірша “Z Pierwszych liter snadnie, Co to jest odgadnie” у смисловому плані тісно пов’язана з його структурою і нагадує риторичну загадку:

Gryzie żal Człeka / smętek sercu szkodzi /
Raz żal niemały / drugi raz odchodzi /
Zadał sam sobie boleść niewidomie /
Jeden raz jawnie / drugi raz kryjomie;
Czym krótsza rokosz / tym żal z onej wieczny /
Hen, hen, i biada i czas ostateczny [1, 256].

Такий самий вид риторичної загадки із подібною назвою, хоча в дещо варіативній формі (“Z liter pierwszych snadnie, Każdy to odgadnie”), зустрічаємо в акровірші Данила Братковського, який зображає людський достаток [1, 334].

Про структурні концепти Данила Братковського можна говорити на різних рівнях: внутрішньому текстовому у межах однієї поезії, інтертекстуальному, загальному дискурсивному. Недаремно вся конструкція образів зосереджена довкола теми світу, який лише з метою глибшого зображення умовно поділений на частини. Автор з цього приводу в одному із віршів однойменного характеру “Świat”, а таких у збірці є чимало, подібно, як варіацій на тему автора, зауважував:

Świat gani dobrych / świat złych często chwali /
Czym się to dzieje / każdy sobie gali:
Świat niestateczny cuda robi z nami /
My świat Braciszku / my to robim sami /
My to robimy / a świat winujemy /
Osoba winna / my obraz bijemy [1, 140].

Парадокс концепту як “згідної незгідності” закладено у самій назві поетичної збірки – світ поділений на частини з огляду на різних осіб і їхню суспільну поведінку, проте його суть залишається неподільною і нейтральною – доброго чи поганого забарвлення йому надають люди. Тому поет стверджує, що не потрібно винуватити у всьому світ, бо він – лише універсальний образ. Варіативність концептів була покликана відтворити цілісний концепт світу в його іманентному і трансцендентному вимірах. Отже, можемо стверджувати наявність у збірці “Świat

po części przezyrzany” цілісного мегаконцепту, який переданий за допомогою структурного, фонового, змістового і наставницького типів загальноприйнятих концептів. Усі риторичні прийоми у поезії Данила Братковського слугують створенню цього мегаконцепту і йому підпорядковані.

Концептичне обігрування слова у Данила Братковського знайшло свій вияв і в змалюванні сарматського клімату. Письменник звертався до теми народного вбрання, поведінки русина (назва “українець” у його творах не зустрічається), української шляхти, православного віросповідання. Він не ідеалізував сарматського світу, висловлювався про нього сатирично, вбачаючи суспільне зло не в національній приналежності, а порушенні загальних моральних засад.

Окремо потрібно згадати про низку жіночих образів, які у віршах Данила Братковського змальовані неоднозначно. У позитивному плані зображено мудру, спокійну, вірну та непитущу жінку, яка зберігає в родині матріархальні традиції. Разом з тим покірність жінок, як зауважував письменник, призводила до чоловічих зрад та рукоприкладства. Особливо гостро Братковський критикував жіночу розпусту та пияцтво. Осуджуючи брак дівочої цнотливості до весілля, у вірші “O sichym weselu” він писав:

Gdy się twe gody cicho odprawiły /
Bodajżeć za to krzciny głośne były /
Bodajżeć za to ta twoja Prawica /
W puł ćwierci roku powiła Dziedzica [1, 174].

Неприпустимою поведінкою жінок, на думку митця, було ходіння до корчми, сварливість і легковажне ставлення до віри. Данило Братковський був винятково відвертим у створенні різнопланового жіночого концепту: виходячи від супротивного на основі антології він створив загальний образ жіночого начала, на якому повинен будуватися світ. Гендерний характер поетичної збірки “Świat po części przezyrzany” проявлений у віршах “Żona przystojna”, “Żona od Boga naznaczona”, “Trunek Białogłowski”, “Żona Gniewliwa”, “Żona Swarliwa”, “Cicha”, “Dobra”, “Pokorna Żona”, “O ustawicznie pijanej” тощо.

Звертаючись до теми філософського сприйняття світу, письменник вдався до діалогічного зображення структурних концептів за допомогою декількох поетичних модуляцій. Це три почергові вірші “Author do siebie”, “Grecja” і “Respons Grecji” [1, 246].

Сполучувальною ланкою окремих риторичних елементів є образ самого автора, який шукає свого місця в світі і відстоює власний світогляд. Про ідентифікацію Данила Братковського як письменника і громадянина йдеться у вірші “Ktoś do Authora”, де він критикує теж самого себе:

A coż Wołynku / sałaty zażyłeś /
Z kiendziurno włoski podobno utyłeś /
Cudzoziemskiego próbowałeś krzaku /
Každy przemiera / kto przebiera w smaku /
Czemuś zapomniiał / co przypowieść niesie /
Wól ci do Woła / Koń do Konia rwie się.
O toż to tobie / ta sałata włoska /
Pamiętaj / ze to była pomsta Boska [1, 174].

З автором начебто дискутує уявна особа, яка закликає його, волинянина, дотримуватися своїх традицій і не захоплюватися іноземними новинками, в тому числі теж кухнею, що може привести до негативних наслідків. Жартівливий тон щодо себе самого свідчить про моральну зрілість письменника, його вміння абстрагуватися від життєвих негараздів. Авторський образ – не видуманий, не обумовлений суб'єктивно, що мало свідчити про об'єктивний підхід автора до життєвих реалій.

Окрім автентичних образів у поезії Данила Братковського зустрічаємося з метафоричним вимислом, який має суто символічну функцію і є проявом індивідуальних концептів, які слугують візитною карткою поета і свідчать про його неповторний стиль. Так, у вірші “Wesele Pana Mieszka” суто метафоричну наповненість має образ пана Міха (Мошни):

...dziś wesele mamy /
Za pana Mieszka złe sprawy wydamy/
Znałem tę Pannę / dość nie dobra była /
Za Panem Mieszkiem wnet się naprawiła [1, 152].

Отже, проаналізувавши прояви концептичного типу мислення у творчості Данила Братковського, можемо зробити висновок про наявність у його поетичній збірці “Świat po szczęści przeyrzany” чотирьох основних типів концептів: фонового, проповідницького, складного індивідуального та структурного. Усі ці типи однаковою мірою присутні у віршах Братковського, часто накладаються один на одного і за допомогою численних риторичних засобів творять єдиний мегаконцепт світу, який свідчить про відповідність змісту творів назві збірки, назвам окремих поезій, умовно виділеним розділам (лише один із них має формальний прояв – “O Urzędnikach Ziemskich i Grodzkich, ubogich, jako ja”). У цій концептичній цілісності можна виділити рівнозначну роль чоловічого і жіночого начал, суспільну місію української та польської шляхти, регіональних і загальнодержавних інтересів, збіжність іманентних і трансцендентних авторських інспірацій.

Тим не менше, у статті лише зроблено спробу синтезувати систему концептів поетичного світу Данила Братковського. Поглиблене вивчення концептичного стилю цього поета залишається на порядку денному сучасного літературознавства, оскільки, незважаючи на невеликий об'єм його творчої спадщини, вона відзначається широтою тематики, ідейною наповненістю та багатогранністю використання художніх засобів.

Література

1. Братковський Д. Świat po szczęści przeyrzany. Світ, по частинах розглянутий / Д. Братковський. – Фототип. вид. – Луцьк, 2004. – 463 с.
2. Маслюк В. Історія дослідження латиномовних поетик і риторик XVII – першої половини XVIII століття / В. Маслюк. – К. : Наук. думка, 1983. – 236 с.
3. Поплавська Н. Полемісти. Риторика. Переконавання. Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII століття / Н. Поплавська. – Тернопіль : ТНПУ, 2007. – 379 с.

4. Радишевський Р. Польське посередництво у формуванні українського бароко / Р. Радишевський // Київські полоністичні студії. Українсько-польські літературні контексти доби. – Київ, 2004. – Т. VI. – С. 7–28.
5. Рязанцева Т. Змалювати думку... (Концептизм як напрям метафізичної поезії в літературі Європи доби Барокко): [монографія] / Т. Рязанцева. – К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1999. – 144 с.
6. Chemperek D. Koncept w Dworzankach Jana Gawińskiego (1622–1626 – 1684) / D. Chemperek // Koncept w kulturze staropolskiej. – Lublin : Wydawnictwo Naukowe KUL, 2005. – S. 115–131.
7. Gostyńska D. Retoryka iluzji. Koncept w poezji barokowej / D. Gostyńska. – Warszawa : IBL PAN, 1991. – 259 s.
8. Otwinowska B. “Concors discordia” Sarbiewskiego w teorii konceptyzmu / B. Otwinowska // Pamiętnik Literacki. – 59 (1968). – Z. 3. – S. 81–82.
9. Sarbiewski M. K. De acuto et arguto. O poincie i dowcipie / M. K. Sarbiewski // Tenże. Wykłady poetyki. Praecepta poetica / [przeł. z łac. i oprac. S. Skimina]. – Wrocław : Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 1958. – 524 s.

Анотація

У статті представлено основні риторичні елементи польськомовної поетики Данила Братковського. Основна увага звернена на концептичну структурно-образну систему збірки “Світ, по частинах розглянутий” та варіативність символіки у її межах. На прикладі віршів Данила Братковського визначено особливості барокової риторики кінця XVII століття. Враховано класифікацію засад концептизму визначених вітчизняних та зарубіжних вчених. Водночас публікація відзначається новаторським підходом до проблематики, із врахуванням архітектонічного чинника.

Ключові слова: риторика, поетика, художній образ, концепт, бароковий концептизм, архітектонічний чинник, сатира, універсальність.

Анотация

В статье представлены основные риторические элементы польскоязычной поэтики Данила Братковского. Основное внимание обращено на концептическую структурно-образную систему сборки “Мир, по частям рассмотрен” и вариативность символики в ее пределах. На примере стихов Данила Братковского определены особенности барочной риторики конца XVII века. Учтена классификация основ концептизма выдающихся отечественных и зарубежных ученых. Вместе с тем, публикация отмечается новаторским подходом к проблематике, с учетом архитектурного фактора.

Ключевые слова: риторика, поэтика, художественный образ, концепт, барочный концептизм, архитектурный фактор, сатира, универсальность.

Summary

The main rhetorical elements of the Polish poetics of Danylo Bratkowski are presented in the article. The main attention is paid to the conceptual structural-shaped system of collection “World, considered by parts” and variability of symbolism in its range. It’s determined the peculiarities of Baroque rhetoric the end of the XVII century on the example of Danylo Bratkowski verses. Considered the principles’ classification of conceptism outstanding native and foreign scholars. However, the publication noted innovative approach to the issue, taking into account the architectonic factor.

Keywords: rhetoric, poetics, artistic image, concept, Baroque conceptism, architectonic factor, satire, universality.